

1. évf. 2. szám: 2011/ 2.

Feltöltve: 2011.december 29.

TAKÁCS PÉTER

ÁLLAMELMÉLET A XIX–XX. SZÁZADBAN

GEORG JELLINEK ELMÉLETE*

EGY MODERN KLASSZIKUS: GEORG JELLINEK ELMÉLETE

Az állam egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású elméletét Georg Jellinek fejtette ki a XIX. század harmadik harmadában és a XX. század elején. A gazdag és változatos irányokban fejlődő államtudományi hagyományt Jellinek úgy folytatta, hogy egyben meg is újította azt. Amint az orosz írók – legalábbis Dosztojevszkij szerint – „Gogol köpönyegéből bújtak ki”, úgy a XX. századi államtan legjelentősebb képviselői is Jellinek köpönyege alól léptek elé. Egyek azért, mert nem érezték ott jól magukat, mások meg azért, mert nem fértek el. Akárhogy is, az *Allgemeine Staatslehre* [Általános államtan, 1900] című munkája a XX. századi államelméletek kiindulópontjává vált.

PÁLYÁJA ÉS MUNKÁSSÁGA ♦ Szakmai pályája a Bécsi Egyetem jogi karán kezdődött. Itt különböző, pontosan azonban máig sem tisztázott okokból többször is – ma így mondanánk – hátrányos megkülönböztetést kellett elszenvednie: habilitációs kérelmét (1878), majd professzori kinevezését (1889) lényegében alaptalanul elutasították. Bár ez egyértelműen nem bizonyítható, ebben alighanem a bécsi egyetemen is ható antiszemitizmusnak volt szerepe (apja, Adolf Jellinek, ugyanis a kor ismert rabbija volt, s családja a monarchia asszimilálódó zsidóságának jellegzetes útját járta), ami – s ez ugyancsak nem bizonyítható, de alkalmasint felemlégetik – a konzervatív-katolikus egyetemi körök „suttogó propagandájával” is kapcsolatban állt. Pályáját egy pár hónapos berlini és baseli kitérő után, 1890-től, akkor már nemzetközileg is elismert tudósként, a

* Részlet a szerző *Államtan. Az állam általános elmélete* címen készülő könyvéből. E részlet Az államelmélet a XIX században címen közzétett írás folytatása és az *Államelmélet a XX. században* c. fejezet részlete. A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem tanára.

Heidelbergi Egyetemen folytatta, ahol elismerésben és szakmai megbecsülésben volt része.

Egyik első, jogfilozófiai tárgyú művében – *Die sozialetische Bedeutung von Recht, Unrech und Strafe* [A jog, a jogtalanság és a büntetés társadalometikai jelentése, 1878] – a jog és erkölcs viszonyát vizsgálta. Egyebek mellett azt fejtette, hogy a jog: *etikai minimum*. Ezen azt értette, hogy az erkölcs követelhet ugyan a jognál többet, ám ebből nem következik, hogy a jognak ne lenne erkölcsi tartalma: saját előírásaiként ugyanis tartalmaznia kell mindazt, ami egy erkölcsi rendszerben az etikai követelmények minimumának tekinthető. E gondolat – bár Jellinek elméletén kimutatható az újkantiánus filozófia bizonyos hatása – lényegében Kant-, illetőleg újkantianizmus-kritika volt, hiszen a *legalitás* és *moralitás* szétválaszthatóságából és szembe állíthatóságából eredő túlzásokat mérsékelte.

A *Die rechtliche Natur der Staatenverträge* [Az államszerződések jogi természete, 1880] és a *Die Lehre von der Staatenverbindungen* [Az államkapcsolatok tana, 1882] című írásaiban az államok szerkezeti felépítését tárgyalta. Elmélete – háttérbe szorítva az addig e területen mérvadónak tekintett Ernst Meier és Siegfried Brie tanait – csaknem egy évszázadon át befolyásolta, hogy az államtan, az alkotmányjog és a nemzetközi jog művelői mit értenek „reál- és perszonálunió”, „protektorátus”, „államszövetség” és „szövetségi állam” alatt.

Foglalkozott a jogalkotás kérdéseivel is; ennek során írta például a *Gezetz und Verordnung* [Törvény és rendelet, 1887] című könyvét, a nagy nemzetközi vitát kiváltó *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* [Az emberi és polgári jogok magyarázata, 1895] című kismonográfiát, valamint a *Verfassungsänderung und Verfassungswandlung* [Alkotmánymódosítás és alkotmányváltozás, 1906] tanulmányát. Alkotmánytani munkái körében (már csak családja magyarországi kötődései okán is: édesanyja pesti német családból származott; egyik nagybátyja alapította a pesti közlekedési vállalt elődjét 1864-ben egy másik nagybátyja a pesti tőzsdét stb.) érdemes megemlíteni az *Ungarisches Staatsrecht* [Magyar államjog, 1905] című kisebb, tartalmilag könnyed írását is.

Államtani nézeteit az *Allgemeine Staatslehre* [Általános államtan, 1900, ²1905, végső változata fia szerkesztésében posztumusz: ³1914] című munkájában foglalta össze, melyben célja az államtudományok *szintézisének* megteremtése volt. Tervezte, hogy ezt egy különös államtannal egészíti ki, ez azonban halála miatt befejezetlen maradt. Egyes kéziratban maradt írásai később *Fragmente einer besonderen Staatslehre* [Egy különös államtan töredékei, 1911] címen megjelentek. Szakmai pályájának csúcán alapított két nagy hatású folyóiratot – ti. a *Staats- und Völkerrechtliche Abhandlungen* [Állam- és nemzetközi jogi értekezések, 1895-től] és az *Öffentliches Recht der Gegenwart* [A jelen közjoga, 1907-től] című lapokat –, illetőleg szerkesztette az *Archiv für öffentliches Recht* [Közjogi archívumot, megj.: 1908-tól].

Általános államtanának legfontosabb tételei, illetőleg elméleti vonatkozásai a következők: (α) az állam kettős jellege, s ennek alapján az államtan kettős módszere, (β) az állam szociológiai és jogi fogalma, (γ) az állam joghoz kötöttségének és a „tényszerűség normativitásának” tételei, (δ) státusz-elmélete, valamint (ε) az állami jelenségek formális államfogalom elemei mentén történő elemzése. Ezeken túl e mű természetesen az államtan számos más kérdésében is évtizedeken át irányadó volt, s néhányban irányadó még ma is, mint például a közjog garanciáinak keresése vagy a szuverenitás problémájának tárgyalása.

AZ ÁLLAM KETTŐS JELLEGE ♦ Az állam kettős jellegével kapcsolatban Jellinek elgondolásai részben tartalmi, részben módszertani jellegűek. Tartalmilag azt állította, bár nem indokolta részletesen, hogy „az állam egyrészt társadalmi képződmény, másrészt jogintézmény”. E kettős jelleget – melyet a német szakirodalomban az állam „kétoldalú tanának” [*Zwei-Seiten-Lehre*] neveznek – egész művében szem előtt tartotta. Ezen alapul az államtan felosztása és módszertana is. Az államtan Jellinek felfogásában az állam társadalomtanára és államjogtanra oszlik; az előbbi az államot társadalmi képződményként, a maga egészében, történeti-szociológiai módszerekkel vizsgálja, míg az utóbbi jogi jelenségként, jogi (például jogdogmatikai) módszerekkel elemzi azt. Ez az egyszerű elgondolás – mint később részletesen is bemutatom – döntő módon befolyásolta az államelmélet XX. századi fejlődését.

E kettős jelleget jól példázza az állam fogalmának meghatározására tett kísérlete, valamint az állam és a jog viszonyának elemzése is.

AZ ÁLLAM MEGHATÁROZÁSA ♦ Az állam meghatározását illetően Jellinek abból indult ki, hogy az állam – más társadalmi jelenségekhez (például a nyelvhez, a valláshoz, a művészethez vagy a tudományhoz hasonlóan) – első megközelítésben nem más, mint „térben és időben lejátszódó folyamatok sokasága”. E folyamatok emberi cselekvésekből állnak, ezért – ahogy fogalmaz – az állam „végső objektív eleme” az emberek közötti kapcsolatokban megnyilvánuló meghatározott tevékenységek összessége. A sokféle emberi tevékenység, illetőleg kapcsolat körében akkor tudjuk elhatárolni az államnak nevezhető jelenséget – hangsúlyozta –, ha megtaláljuk azt az egységesítő tényezőt, ami azokat államként összekapcsolja.

E tényező szerinte az államilag cselekvő egyének akarata (mint pszichikus tényező, mely a cselekvést előidézi, illetőleg kíséri), valamint az akarat mögötti célja. Tisztában volt azzal, sőt tudatosan vallotta, hogy e felismeréssel az állam „a tárgy világából a szubjektuméba helyeződik”. Ha az emberek sokaságát meghatározott akarati viszonyok, s az akaratok mögött viszonylag állandó célok kapcsolják össze, akkor előbb-utóbb sajátos módon fognak megszerveződni, és szervezetet is létrehozhatnak, amely az egységről a saját tevékenysége révén is gondoskodik.

Az állam ezen az alapon nem *tény*, nem *állapot*, nem a *nép*, az *uralkodó* vagy a *felsőség*, és nem is *természeti organizmus*, ahogyan azt egyes korabeli elméletek hangsúlyozták, hanem emberek közös célok és a közös akarat által összekapcsolt *szövetségi egysége* [Verbandseinheit], vagyis olyan akaratok viszonyok rendszere, amelyek bizonyos térbeli, időbeli és kauzális, mindenekelőtt pedig teleológiai egységesülés révén szövetségi egységgé válnak. Mivel az egységesülés során elkerülhetetlenül uralmi viszonyok alakulnak ki, az állam egyben *uralmi viszony* is: „uralmi viszonyok nélkül az állam nem elgondolható” – fogalmazott. Ez azt is jelenti, hogy az államban az egyesek akarata mások akarat alá kerül. Az ebben az uralmi viszonyban létrejövő hatalmat Jellinek *eredetinek* nevezte, amin azt értette, hogy az jogilag nem más hatalomból származtatott.

Mindezek alapján úgy vélte, hogy az állam – *szociológiai értelemben* – „letelepedett emberek eredeti *uralkodó hatalommal* [Herrschermacht] felruházott szövetségessége”.

Az államtan későbbi fejleményeire tekintettel fontos megjegyezni, hogy Jellinek felfogásában az *uralmi viszony* társadalmi, illetőleg állami, a *hatalmi viszony* pedig állami (de nem politikai). Ez azt is jelenti, hogy az állam nem a „politikai közösség” magasabb kategóriájának alfogalma. „A ’politikait’ – írta (előrevetítve a XX. századi államtan egyik nagy kérdését) – ’államinak’ nevezik; a politikai fogalmában már elgondoljuk az állami fogalmát”. A politikai közösség ezért vagy az állam, vagy az államból az uralkodó hatalommal „kivont” szövetség.

A jogász megismerés az iménti fogalmat a saját kategória-rendszerébe helyezi: az államot *jogalanyként* fogja fel és a „testület” fogalma alá szubszumálja, melynek jogi személyisége van. Az állam tehát – *jogi fogalma* szerint – „egy letelepedett nép eredeti uralkodó hatalommal felruházott testülete”.

E fogalmakat – az állami célokat tárgyalva, s az állami tevékenység teleológiai igazolását szem előtt tartva – Jellinek a modern államra is alkalmazta, kiemelve annak *központosító, tervező, az emberi magatartásokat kívülről befolyásoló és haladást szolgáló* jellegét. Ezen az alapon a „mai állam – írta 1900-ban – egy népnek tervszerű, centralizáló, külső eszközökkel munkálkodó tevékenység által az egyéni, a nemzeti és az egész emberiségre vonatkozó szolidáris érdekeket az előrehaladó összfejlődés irányában kielégítő, uralkodó és jogi személyiséggel rendelkező szövetsége”. Van olyan szakirodalmi vélemény, például Jens Kerstené, miszerint ez egy „politikai államfogalom” lenne – ez az álláspont azonban szerintem alighanem a későbbi fejlemények visszavetítése.

Amint látható, Jellinek államfogalma a szociológiai és a jogász megközelítés egyensúlyát példázza, s az államtani megismerés általa kidolgozott módszertanához igazodik. A szakirodalomban ugyanakkor kritikák is érték. Az állam kétoldalú tana – fogalmazta meg legutóbb a régi érvet Hasso Hofmann – „lo-

gikai lehetetlenség”, aminek a végeredménye „egy fogalom két fogalom-tartalommal”. Az ilyen és ehhez hasonló kritikák azonban nem teljesen megalapozottak: Jellineknek ugyanis igaza volt abban, hogy nem a vizsgált tárgyat alakította egy tiszta logika (ti. egy homogén módszer) követelményei szerint, hanem a módszert igazította a tárgy jellegéhez. Ettől független kérdés az, hogy e tárgy (az állam) valóban „kettős”, vagy inkább „hármás”, esetleg „többes” jellegű-e.

ÁLLAM ÉS JOG ♦ A fentiekhez hasonló módon járt el az *állam és a jog viszonyá-*nak vizsgálatakor, aminek eredményeként egyfelől „az állam joghoz kötöttségeként”, másfelől „a ténylegesség normativitásaként” ismertté vált tételek közötti jótékony gondolati feszültség mindmáig érvényes igazságok megfogalmazását tette lehetővé számára.

AZ ÁLLAM JOGHOZ KÖTÖTTSÉGE ♦ Az előbbi vonatkozásban Jellinek minde-
nekelőtt az ún. hatalmi elméletekkel, s ezeken belül a jogpozitivistá államelmé-
letekkel szemben lépett fel, melyek a szuverenitás tanának bővületében az állí-
tották: mivel az állam alkotja a jogot, az az államot magát nem kötheti. Ezzel
szemben Jellinek azt hangsúlyozta: az állam által alkotott jog *magát az államot is*
kötelezi. Ennek indoka az, hogy „az állam a jogalkotás aktusával ... alattvalói-
val szemben a jog alkalmazására és érvényesítésére kötelezi magát”. De vajon
miért? Azért – hangsúlyozta – mert a jogalkotás *ígéretet* jelent márpedig az ígé-
retből – a magánjoghoz hasonlóan – a közjog terén is kötelezettségek származ-
nak. E kötelezettség arra irányul, hogy az állam parancsot is ad majd szervei-
nek az általa alkotott jog alkalmazására. E parancs kiadása az állam részéről
ezért nem tetszőleges döntés, hanem „egy kötelezettség teljesítése”.

E tételnek számos következménye van. A legfontosabb az, hogy ennek elfo-
gadása nélkül az egyén és állam közötti viszonyok csak *hatalmi* viszonyokként
lennének elgondolhatók, nem pedig *jogviszonyokként* (is). Másodszor: e tétel
alapján igazolható a közjog, s azon belül az alkotmányjog jogi jellege, amit a
XIX. század jogpozitivistá elméletei gyakran vitattak, azt állítva például, hogy
„az alkotmányjog nem jog, hanem csak pozitív erkölcs”, stb. Végül, e gondolat
– egy sajátos alkotmánytani kiegészítéssel (mely szerint a modern alkotmá-
nyokban megkülönböztethető egy állandó, vagy legalábbis „csak igen lassan
változó” és egy változékony alkotóelem) – lehetővé teszi a jogalkotás aktusá-
nak jogi értékelését.

Ezen értékelés során egy-egy konkrét esetben (amikor is a jogalkotó nem
veszi figyelembe az alkotmányos rend azon állandó elemeit, amelyek az egyén
„garantált” jogai védelme útján korlátozzák az állami akaratot) akár az is le-
hetséges, hogy a jogalkotás önmagában jogsértő, s ezért valamely törvényt
nemcsak igazságtalannak, de *jogtalan*nak [*unrecht*] is tekinthetünk. E „jogtalan
jog” (szabatosabb, későbbi kifejezéssel: alkotmányellenes törvény) gondolatá-

hoz kapcsolódott Kelsen – egyébként ugyancsak Jellinek nyomán (ld. e tekintetben a *Ein Verfassungsgerichtshof für Oesterreich* [Alkotmánybíróság Ausztria számára; 1885] című írását – amikor javaslatba hozta az alkotmánybíróság intézményét, mely az ilyen törvényeket megsemmisítheti.

A „TÉNYLEGESSÉG NORMATIVITÁSA” ♦ Az állam önkötelezésének – pontosabban: saját jogához kötöttségének – tételét a jellineki elméletében a „ténylegesesség normativitásának” [*die normative Kraft des Faktischen*] teorémája ellenpon-tozta. Ez önmagában csak annyit állít, hogy – az emberi természet azon sajátossága miatt, mely szerint megszokott és begyakorolt dolgokat könnyebben reprodukáljuk, mint az újat – a tényleges állapotokat az emberek racionalizálják és normatív erővel ruházzák fel. Ennek következtében a tényleges viszonyokat bizonyos feltételek megléte esetén nem csupán *ténynek* tekintjük, hanem *normának* is.

E tétel, önmagában, nem volna más, mint a jogkeletkezés bizonyos formáinak, például a szokásjog létrejöttének éles szemű megfigyelése, Jellinek azonban az abban foglalt gondolatot kiterjesztette egyfelől a közjogra, másfelől az egész államra.

A közjog területén részben az *alkotmányváltozásnak*, részben az *alkotmányhézagok* kérdésének tulajdonított jelentőséget.

Az előbbi vonatkozásban arra mutatott rá, hogy egy állam *tényleges* alkotmánya úgy is megváltozhat, hogy az „írott alkotmány” szövegének minden betűje változatlan marad. Ez azért lehetséges, mert – tekintettel arra is, „hogy a jog, mint minden szociális jelenség, bennünk, s nem rajtunk kívül lakozik” – „az emberek fejében” a tényleges állapot az alkotmányos normatív rend *képzetét* ölti. Ugyanez a helyzet akkor is, amikor egy alkotmány hézagait a tényleges hatalmi viszonyok töltik ki. E gondolatok nemcsak az alkotmányos szokásjog (például parlamenti szokásjog) jelenségét magyarázzák, de – a természetjogi tanok lehetséges pozitívizálódásának hangsúlyozásán túl – elvezetnek ahhoz az elgondoláshoz is, mely szerint az *új jog* nemcsak jogszerűen, hanem – a tényleges hatalmi viszonyok függvényében – *jogellenes úton* is létrejöhet. Ennek legtisztább esete az államrend hatalmi eszközökkel való megváltoztatása az uralkodó, illetőleg az alattvalók részéről.

A ténylegesség normativitásának egyszerű tétele ezen a módon államelméleti összefüggést nyert. E vonatkozásban Jellinek legfontosabb megállapítása az volt, hogy az állam mint *tényleges* hatalom – az emberi természetnek a tényekkel és a joggal kapcsolatos sajátosságai következtében – bizonyos feltételek mellett egyszersmind *jogszerű hatalomnak* is tűnik: „a nép kollektív tudatában az állam nemcsak tényleges, hanem jogi és ésszerű hatalomként is megjelenik” – írta, majd (már-már előre vetítve a kelsen-i elképzelést) hozzátette: ez azt a meggyőződést is megalapozza, hogy az állami rend maga azonos a jogrenddel.

Jellinek továbbá – s e vonatkozásban újra megelőlegezve a XX. századi államtan egyik legizgalmasabb problémáját – úgy vélte, hogy az államok életében lehetnek olyan időszakok, amikor az államrend „tiszán tényleges hatalomként” jelenik meg (mint például a keletkezés állapota vagy a szükséghelyzet), s ilyenkor – a szokásos helyzettel szemben (amikor is az állam kötve van a joghoz) – a jog nem képes meghatározni az államélet menetét. Ez azt is jelenti, hogy „az állam hatalmi eszközökkel történő tényleges megváltoztatását az uralkodók vagy az uralomnak alávetettek részéről nem lehet egy jogrend mércéjével mérni, hisz egyébként a büntetőjog rendelkezései szerint kellene megítélni a történelmet”.

Az állam joghoz kötöttségének tételét és a ténylegesség normativitásának teóriáját egymás mellé helyezve e vonatkozásában is megállapítható, hogy Jellinek – komolyan véve saját programját – a jogász és a szociológiai nézőpontból nyert megállapítások *szintetizálására* törekedett. Mint azt a mai hazai szakirodalomban elméletének egyik elemzője, Szilágyi Péter megállapította, egyfelől „a történelem tényeit tisztelő realizmussal” „az állam szerepének elsődlegességét emelte ki”, másfelől pedig „az állam joghoz kötöttségének hangsúlyozásával elkerülte az etatizmus csapdait”, s ez „Jellinek számára a jogállameszme egyik vezető teoretikusának rangját biztosítja”.

EGYÉB TANOK ♦ A jogállamiság elemzéséhez elsősorban az ún. *státusz-elméletével* járult hozzá, ami az alanyi közjogok kapcsán – részletesen a *System der subjektivten öffentlichen Rechte* [Az alanyi közjogok rendszere, 1892] című művében, összefoglaló jelleggel pedig az *Általános államtanban*) – kifejtett elméletének része volt. Ennek egyes részleteit e kötet más helyén már bemutattam. Ugyanígy: több helyen is utaltam rá, hogy Jellineknek igen nagy szerepe volt munkássága idején már mintegy kétszáz éve ismert *formális* államdefiníció, vagy ahogyan a német szakirodalomban hivatkoznak rá: az állam *három-elemű tana* [*Drei-Elemente-Lehre*] elterjesztésében is.

Jellinek célja az államtudományok szintézisének megteremtése és az egész államtan megalapozása volt. Viták tárgya lehet, hogy ez sikerült-e neki. Egyetlen mű erejéig ugyanis viszonylag könnyű valaminek a szintézis szerű elméletét megalkotni, s e vonatkozásban akár az is kijelenthető, bár nem mindenben védhető, hogy *Általános államtana* ilyen szintetikus (célú) államelmélet. Helyesebbnek tűnik azonban az a nézet, hogy Jellinek *egyensúlyt* teremtett az államtan ő korára uralkodóvá vált módszerei között, noha kétségtelen, hogy (hivatása okán vagy más miatt) a jogi jellegűekre nagyobb hangsúlyt fektetett. Ugyanígy: remekbe szabott történeti okfejtései mellett néha egy-egy meglepő „történetietlenséget” is találunk művében, s miközben jogi és szociológiai módszereket alkalmazott, sok kérdést – mint a szakirodalomban olykor felróják neki – túlságosan is „pszichologizáló” módon elemzett. Ennek ellenére azonban műve és életműve az államtan XX. századi fejlődésére nézve meghatározó volt.